

Hacı Firudin QURBANSOY

Şeyx Nizami Gonçavıcıdan avval və sonrakı zamanlarda da Nizami toxşılışı ilə yaxın şairlər çox olmuş. Əhməd ibn Ömer ibn Əli Nizami Ərəzi Səmərqəndi (1110-1161) 1156-cı ildən başlayıb bir ilə tamamladığı "Məcmə" on-nadırıv ya "Cəhən məqəd" ("Az tapşınların toplusu, yaxud Dörd məqəd") osarindəki ikinci məqədinin X hekayetində özündən başqa, yaşayın Nizami Munir Sümərqəndi və Nizami Ərəzi Nisapurun adları da ekrada. Türk şairlərində Nizami Qaramanı, Nizami Ayduytanı, Nizami Mahmud Məlikzadə, fars şairi Nizami Fəsih (d.16. Məlikzadə), fars şairi Nizami Əbd al-Vasi və s. Adı çikolə Nizamılardan heç bir Şeyx Nizami qadır şorularının sılgıları təbliğ etmişdir.

Böyük alim Yevgeniy Eduardoviç Bertels (1890-1957) "Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gonçavıcı" adlı osorında 1360-cı ilə aid edilib Parisda, Milli kitabxanada müahifə olunan Şeyx Nizamının on kəhən əlyazma kitabı ilə tətqiqətarlaq bu filiro golur ki, "bəzi Avropanın şorularından daha somakı fars mənbələrinə asaslanaraq, ya Nizamının özünü və ya onu nəslini Qum şəhəri ilə əlaqədardır etməyə çəkilmişdir, bəzən isə ona qoşulmuşdur". (E.Bertels "Bələkki Azərbaycan poət Nizami" İxl. AŞFAN, Bakı 1940, c.26). XV yüzillikdə "İqbalnamə"ya olaloğunu "bəzən dəlin" atdırı, on əllinən quydun çıxara bilmədiyi daş" bəyti budur:

چور گرچه در بعر گنجه گم
ولی از ھەستان شهر قم

(Çu dər gərçə dər Ganca qomam,
Voli az ھەستان - şahre - Qomam.)

Tərcümə:
Ganca dənizində itsmə də,
Ancaq qəhatlik (yoxtluq) məkanı Qum şəhərindən.

Qum şəhərində İmam Məsiyə-Kazimini qızı Fatimənin mazən yerləşdiyi üçün yoxluq məskəni deyil. Əlbəttə ki, beynin Nizami Gonçavıcı ya Ganca ilə heç bir əlaqə yoxdur. Şeyx Nizami Gonçavıcı, Şeyx Nizamının adını obidolşdırıb. Şeyx Nizami obidi məktəbinin adıçılardan olan Hilal Cigataya Bədə Üz-Din (Nur üz-Din) Muhammed bin Abd il-lah Hilal əl-Əstrabadi (1466-1529) "Leyli və Məcmə" dəstənindən ustası haqqında rəmzlə deyib:

آن گنج گور زکان گنجه
شمشیر زیان و شیر پنجه
یعنی شه ملک نیکنامی
شاهنشاه عارفان نظمی

Şeyx Nizami,

(An gənce-qohor se kane-Ganca
Şəmsir zəban o şir panca.
Yəni: şəhər-molke-niknami
Şəhənsəhər-arefan Nezami)

Tərcümə:

Gonçavıcı məzəndən olan o gövhər xəzinəsi,
Qılınc dilli, şir pançısı,
Yəni: yazışdırılmış mülkünən şahı -
Arif şahlarının şahı Nizami.

mosolən; Üctübo, Beştubə, Yedditopo, On topənəmələri kimi. Məkənnən qədimliyini ört-basdır etmək onda Gonçavıcı bu kurqanlardan çıxan asarı - ontuluların (artefaktalar) qymotholları kolleksiyalarına satıldı, konar yerlərə daşıdı. Maddi dəyəri o qodur do yüksək olmayıñ şüşə, gil, saxsı və mis oyular iso arxeoloji comitəyələr, muzeylərə tohvıl verildi.

Ümumiyyətə Kommunist (bolşevik) Partiyası Morkozı Komitosisının 9 avqust 1944-cü il "Türk xalqı ilə kölvüti-siyasi və ideoloji işin soviyyəti və yaşlılaşdırmaq soviyyəti haqqında" osasnamosu Türk xalqlarına qarşı yönəlib, tarixlərin tohif edilməsinə töbəb oldu. Osasnamado açıq-aydın göstəriliyordu ki, onların mülli qırurunu yoxulosun. Qonçavıcı keçənən, osasnamonin müddəalaarlı loğ evlidən föaliyyət göstərdi. Qoribəy dəyiş kili, hətta Antik dövrə ad artefaktalar meydana çıxırdı da, on yaşına haldə, ilkən otsurola iddialı olduğunu kimi qeyd etnirdi. Nizami Gonçavıcı adına Gonçox Tarix-diyarşırınlıq muzeyində, arxeoloq Y.I. Hümmelin kolleksiyasında kurqandan çıxarılmış, bismiç qırımlı saxsadan sakalarını qızıl prosesin canlandıran qızılı ölçüdə hazırlanmış heykəlkilərin toxunlarını yaxşı verən muzey sonlarında ona işlənən papaq qeymiş sahə turkuşu "mulla" kimi qeyd olunub. 1981-ci ildə oraya ezamızımdan zamanı muzey müdürüyətindən desə, heç nəydi bizləyecəklərimizi səyləndirdi, cünti miliyyətçisi erməni olan tarixçi Gohar xanımın tətbiq ettiyinə sənədindən osas, belə yazıldıq osas gotirildi.

Qadim türkənə Gonçavıcı arxeolojik abidələri. On qadim zamanlardan domir dövründən avvalərlər qədər" (Azərb SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1958) kitabında miliyyətçisi alman, yəhudi və erməni arxeoloqlar (əsildən, qara arxeoloqlar) A.A. Ivanovski, E.Resler, V.Bek, Jel Morqan, A.Y.Lokimov, B.Sults, V.A.Sinder, Ferdinand Lass, I.M.Luss, E.P.Parisenmeyer, V.Ter-Qukasov, S.V.Ter-Avetisyan və onlar kimi adları qeyd olunmayanlar, tarix icənosundan baxımdan yüksək soyurğunlardan olmuş, maddi cəhətəcək qızıl oyularla zəngin skif və skaf (qadın türkər) kurqlanınları vəhşiçəsina tələn edərək Gonçox arxivindən tapdıqları artefaktları Almaniya, Peterburq, Moskva, Lüneburg, Münzehimləri təbəhlər vərilişmisi barədə qeydlər rəsəd galirk (s.7-18). Xatırlaqla ki, mozaralar kürk kimi qurğan "qurulan" deməkdir, üzündən daşdan hazırlanmış ramzi heykəl - bələd boyular. Dövlətindən, hörmət və şöhrətindən asılı olaraq, mərhümən yas məscisini təşrif gotirənlərin hərəkəti ilə uzoqru məxsuslu dualar oxunur, buraxıv torpaq gotirib ev kimi tikiliyi ustı ərtələn mozarın üstündən səparlırdı. "Torpağına tura ilə daşdırıram" - horzobası və xəlvardan qalib. Kürmə kürkən da-hundurdistə, onun dəhə şöhrətindən olduğundan asılı olaraq, toynıq edirlər. Qobir evindən mərhümən şoxşı oyuları, daha ovvəldərən onun sevdiyi at və xanımı, nökr-narıbı da hələk edilib dofi olunardı. Sonradan ancaq qymotlı şoxşı oyularla kifayatlandı. Azərbaycanda kurqana "topa", yaxud "tuba" deyildi. Hor hənsi orası neçə kurqanı varsa, onun sayı ilə adlanı-

daqan) bir sira qodim məkanları, xüsusi Gonçox haqqında maraqlı məlumat hifz olunub. Onu deyik ki, motndu türkələr bir kollu məlumatı olsa, xəş söz yoxdur. Əgər bir şöhrət türk salbsa, mütləq "cadugorılık" və "öz solamətli üçün" salıb. Əton orsrova çağımızdan və baxanda, hor şey cox aydın görünür. Himmən kitabdan Azərbaycanın şimalı oyaltı haqqında məlumatı toqquşdır idirim.

IV. Kast (yalat) Adurbədəqan - şimal ayalatı.

56. **Adurbədəqan şöhrəti.** Adurbə...aqan spahbodi (sorkordə) Eran Qusəp torfindən (salmb).

57. **Van şöhrəti.** Van Gülöşşin (Valaxş) qızı torfindən salmb. O, Key Qubada oro gedib. Ərvandas qalası isə Qarapan Bradşen oğlu Tur torfindən cadugorılığın könümüylə öz şəxsi solamətli üçün salmb.

58. **Adurbədəqan kustunda (oyalatində) Turanə Frasylə torfindən Qanqaz (Gonçox) şöhrəti salmb.**

59. **Amol şöhrəti** zondiq Mani Hoyy torfindən salmb. Bura ölümlərə doli idi. İspitənən noshindən on Zardüştinə osli isə buradadır.

60. **Bağdad şöhrəti** Əbu Dəvənik (orbəcə: xirdalanmış pul) adınlardan Əbu Cofer torfindən salmb.

Daha dölgən məlumat almış üçün bax: J.Markwart, A Catalogue of the provincial capitals of Eransahr (Pahlavi Text, Version and Commentary). Ed. G. Messina. - Analecta Orientalia 3, Rome. Pontifici Instituto Biblico. 1931. Kitabın yeni faksimile nöşri 1977-ci ildə olub]

Gonçox aid pahlovicə motının transkripciyası:

58. **Kast [i] Ədurbədəqan şöhrəstan-i qınc p'sydk[ZY]t'wlrk[tr'st'n'**
ZY "mwđ zdnykZY Gonçox
Frasylək[i] Tur kord.

Bos, Gonçox şəhərinə salan Frasylək[i] Tur, yəni Turanlı Frasylə kimdir? Onu adı Avestannın V Yest matnlarında Fransrasıyan Pasong oğlu kimi keşir. Sonradan farslarnın "Ofrasiyab" adınlardırcaqları, onlunda isə, Alp Ər Tunqa kimi tanınan Tunur həkimidir.

Böyük türk alimi Əhməd Zələ Vohdi Təğan ("On Mubaraksə Huri" adlı kitabında (Ankara, 1932, s. 852) qədəm Türk yazılarından: "tunga tigin yoghinda kiri öltürüz" cumlosunda ona unvanlanan mötəkəsərdir.

Gonçox şəhərinə salan kişi haqqında no bildirik? "Frasylək-Tur" pahlovicədən (ilk orta yüzyılklär fars dilü) sonradan döyüşlərin, yersiz tarxi olavalor edilən "Avesta" matnlardında isə "Fransrasıyan" kimi keşir. Yeni fars dilində "Ofrasiyab" sözləri düzüb. Alp Ər Tunqa Turanlı olkosının türkələrin həkimidir. Fars mifologiyasında isə "Sahname" epousunda onların düşməni kimi göstərilir.

Pahlovi dilində yaxlırlıq günümüzdəkə görüb çıxarılmış kitablarında da onun adına rast golrik. "Bundoxis" ("Bündövönin yaradması") adlı pahlovicə motindən, o, Vaçayınen yəni yeddi gomni keçən çayın monbəyin mühəsibəyələrə, onda qarşılıqlı məsələlərdən köçürülərlər sahəzadənin istifadəsi yoxlanır, yeganə nüsxədə qalan, ovvol üçər sohifələrdən təmənətliyələr dərildərlər. Hotmənd çayın da beləcə hasarla aldı. Kayənsəhərinin min odod monbəyini bağlayıb at və dovolər üçün təvələdüldü. Barədə adı çikolə monbəyə "hoqiqi"

Gənce və...

söylenir. Bakır dağında özünlə qala quran夸raqlıq iblisini kimi də yad edir. Əjdahaq ilo birgo 12 il hökm sürdürü, ataspotorluların düşməni olduğunu yazır. Onu "lonot golmış" adılandıradı. Padışvəror adlı sahənən torpaqlarını tutması haqqında "Dədəstanı meniqi xrod" ("Ruhun wo eqlin müthakimisi") adlı başqa bir pöhrilə matnində məlumat var. Hətta ona Bod ruhuna ona dizi qazab verdiyi nə qeyri etməkən belə utanmayıylar. "Karnomajı Ərdəsəri Papagan" ("Papaq oğlu Ərdaşərin emmərləri") adlı pəhləvico olan kitabda da Əjdahaq, Rumlu işkəndər (Makedoniyalı) ilo birgo Alp or Tunqanın da qoddarlıqları ilahaların narazı qalması və onları möcüzəli güclürlərə həlak etməsi barədə dənmişdir. Pəhləviddilər mənbələrin bu azman ığidən düşmən wo şor qırva kimi dənmişmaları başdaşılışdır. Bos Alp or Tunqan zohorlayib oldurən Key Kavus kimdir? Onun haqqında həmin mənbələr no deyr? "Pəhləvico "Kayıyı", "Avesta"da "Kavus-Uşan" kimi adı keçən əfsanəvi şəhər Koyamalı sələsələsindən. Azərbaycandan götürdüyü Novruzı rəsəm bayram edən şəhər Com vo Forutin kimi o da "ilahaların ecazi gürcüy" alıb, ancaq sükrən olmadığı üçün dinoq golmoyib. Key Kavus 150 il hökm sürüb; 75 il Yerdo, 75 il göydü. Bu da colladın "baytarıfı".

Mitləddan öncə 626-ci il Key Kavus sülh bağlaşmاق həbonsisələ aldadılıb sarayına davot etdiyi Alp or Tunqanı sarayında zohorlayır. Azərbaycandakı sarayına qaydan Turan hökmərəi az sonra ozabla ölüür. Onun ölümü yaxınlıq təqib olur. Saka türkəscənədə Muhammed bin Hüseyin bin Məmmədələr Kasgarlı (1029-1101) orəzco yazdı "Divani Lügat-it-Türk" əsərində golib qatıb. Çağdaş dilimizdən çıxan arxaşızların lügətiyle birgo ağının motinini teqdim edirəm:

*1. Alp Er Tunga əldimə?
İssz ajan kaldım?
Ölək öçin əldimə?
Endi yürek yirtul.*

*(İssz ajan - yiyəsiz dünya, Əldik - fələk,
göyən sərəsi, Öçin - öçünü, intiqamı,
Endi - indi, Yürük - ürkək, Yirtul - yurtul,
partıylar)*

*2. Əldik yırqat közütti,
Öğrən tuzaq üzətti
Bzəqar həzin azıttı
Kaçsa, kah kurtulur?*

*(Yırqat - fürsət, Közütti - gözlədi, Tuzaq -
təzə, Uzattı - qurdı, Azıttı - azırdı, Kah - ne-
cə)*

*3. Baglır atın urqurub,
Kadqu ani turqurub
Menqı yüzü sargurub
Korkum anqar tuturlur.*

*(Urqurub - ürküdüb, yorub, Kadqu -
dard, Anı - onu, onları, Turqurub - üzüb,
Menqı - bənzəti, Yüzü Sargurub - üzü
səralıb, Korkum - zoğran, Anqar - kimi,
Turtulur - sırtılur)*

*4. Ulusıp - tərəv börbəyü.
Yırtp yaku urlayu.
Sirkip iñi yırlyu.
Şıtgap köçi örtülür.*

*(Ulusıp - ulasılıb, Eren - açon, igid, Börle-yü - canavar kimi, Yırtp yaku - yaxa yırılıb;
conazanı məzara aparanadık olan adı, Urtyay - hönkürük, Sirkip - sıxlımlı, qırıq, Üni yırıylu - sıxlırlar hayırıldı, Şıtgap - ağlamaqdan,
köçi örtülü - gözü örtürlür, qapanda)*

*5. Əldik arık kavrıcı,
Yunçığ yavuz tarvadı
Ördəm yema savrادي
Ajun bögi çərtiliür.*

*(Arık - tomız, Kovsədi - pozuldu, Yunçığ -
dard, Yavuz - qorxun, Tavrədi - hərəkətə
goldı)*

*6. Əldik künəi tavratur,
Yalıngök kükçin kovratur
Ördin ajun sovitir
Qaçşa takı ərtiliür.*

*(Künəi - günləri, Tavratur - dolandırır,
Yalıngök - maxluk, xalq olunanlar, Künəi -
gününü)*

*Kovratur - azadılır, Ördin - igidən, Sovitir -
seyrəldir, Qaçşa takı ərtiliür - (əlim-
don) qacaq da olur)*

*7. Bilgö böyü yunçidi,
Ajun atı yenidi,
Ördəm atı tuncidi
Yerqa təqip sərtiliür.*

*(Bilgö - bilici, Bögü - böyüyü, Yunçidi -
yxoxsalı, Yenidi - qızıçı, Əti tuncidi - atı
çırıcı)*

*8. Ögrəşkili mundaq ok
Munda adın tildək ok
Atsa ajan uğrap ok
Tağlar başı kərtillər.*

*(Ögrəşkili - öyrəşdiyi, adati, mundaq ok -
belədir, Munda adın - bundan başqa, tildək
ok - bəzəndir, uğrap ok - ox atsa, Tağlar
başı - dağların başı, kərtillər - hamarlanır)*

*9. Könglüm içün körəkli idən, Ötrədi -
odlandı, Yitmiş yaşqı kartadı.
Kicmiş ödig idetli.
Tün kün kiçip türkiliür.*

*(Könglüm içün - könülmən içədn, Ötrədi -
odlandı, Yitmiş yaşqı - yetmiş yaş, Kartadı -
qocaldı, Kicmiş ödig - keçmiş zaman,
İrtədi - axartdır, Tün - təm, təkam, Küm ki-
cip - gun keçidi da, İrtəril - axartdır)*

Bu ağı iki min yeddi yüz il öncəki dilimizin canlı nümunəsinə göstərməklə borabır, oruz voznının türk şeirində istifadə olunmasının islamdan, hətta Oruz elminin yaranmasından min il ovval mövəcəd olmasına tösdiləyir. Azərbaycan xalq şeirində bayatıtlar, manlıq, uşaq eynəklərinin da ritmi bəğədikləri, mifləllərdir. Hazırkı Gəncə qapılarının dövrümüzü çatmış hissisi Gelati monastırında saxlanılır. Qapıların ikinci təyibi bütünliklə, birinci təyində misklär da qıxaraqlar, XVIII yüzildə oridilər II Yekaterininəməri Osmanlı İmparatorlaşdırıb. Bəzək xristianlıqın məbədinin dəməni örtmək üçün polad vərogular halında göndərilib. Görünür, zolzollanın dorzordularını təlib edilmiş şəhərin qapısını uğurlayıb zəfər olmuşmam kimi toqdim etməyin gölöcük nöşlərini üçün atan gitircəməsi düşmənər, bəzək haqqında, gürçə salnaməci Gonçon ovozunu Dərbənd yəzib: "Darvazada ki domr qapı var ki,

Monboldorda Əfrasiyabın Gonçocudan başqa, Azərbaycanda qızın Qazın şəhərinin Quzvin şəhərini dələsəm haqqında xəbər qalıb. Bilyində kimi, Mərisəpəndən qızıl adı Ardurbad (pəhləvico: adurbad - marpasand) Sasanı sələsələsindən olan İl Hormuzdın özü İl Şapurun (309-379) möbədən möbidi (baş kahin)

olub. Makedoniyalı İsgəndər Əhomoni süləsəminin hakimiyətinə son qoyändən sonra, onşus da ki min ovval tərcümə wo tohrif olunmuş Avesta motlornı o, istədiyi kimi dayışdır. Müqəddəs kitabın tərkibindən əl-məlumətə dələv olundu. Zərdüştin (İbrahim Peyğombəri) honfi dini kimi golon müqəddəs kitab fərə böyükələri Kəmşə atəsporistik (mitraizm) ononalarını edərək coxılılahı, müsəlmanların ləontətdöbi gibr eojindisini yaratırdı. Ona görə də, tohrifə sözlərinə 1088-ci ilde Səlcuq sultanı Səlbü-Fətih Colal əd-Din Məlik səhəbə Alp-Ərslən (1055-1092) Gonçay oğlu Məmmədəli ha-kim təyin etmişlər 1218 illik səddədələr ha-kimiyətinə son qoyuldu.

İbə-Əsir "Əl-Kamil fi-tarix" da yazır: "561 (1165/66)-ci ilde gürçülər çox miqdarda asqorlu cıxbət vəfəylətəri yürüş etdilər. Hətta gəlib Gonçaya qatırlar. Bir çox adamları öldürdülər və bir çoxlarını osa, yaxud qul etdilər wo hodisə-hesabsız qonimot apardılar." (orada, s.153.)

Müsəhəbəldərən heç noyı nozordan qar-

cırmaya, Şeyx Nizamı Gəncədən gürçürənən tələcəbənlərini postu müşqayısılardan

təqdim edib. Gürçür qara saçları alımları üstüno daralar. Şair "Leyli vo Məcnun" da

bunu gecə ilə müşqayıs edir:

**زین گرجی طزه بر کشیده
سون روز چو طزه سر بربده**

*(Zin gürçyi-türə bər kəsida
Səd ruz cu türə sar borida)*

Tərcüməsi:

*Bu tellərsin salamış gürçücdən
Gün oldu, telin ucu kimi bay apardı.*

Səfəvələr sələsələsinin banisi Şeyx Səfi adı Din İshaq Ərdəbilini (1252-1334) babası Seyid Qutub əd-Din qosbər tələcəbənlər gürçürən Ərdəbilədən ələsən qorxarak boyun-dan dörd barmaq enində parçası qılıncla kəsilib döşür. Onun qıçındə gürçürələr ələcəvini yaqın edin üzüqəyə düşən kışından ol cikırlar. Allahın hökmüyələ, o salamal qalır ("Şeyx Səfi təzkirisi") ("Səfəvət us-Səfərə'nin XVI əsr tərkəməsi"), Baki, "Nurlan", 2006, 2014. Səfəvələr sələsələsindən olan uzun bağlılıq 1.Şah Abbas gürçürələr tarix boyu müsəlmanlıqçı tətövdikləri vəhişlikləri goro, 1616-ci ilde cozaştandırı (II.Şəh "Şərq-Qorb", Bakı 2014, 1293-1296, 1562-1588). Bu elə cəza olur ki, idmim özündə bəs vərta barmaqları üzü bigə sil-gəl çökəm kimi biglər ucamcan ucanucan apardıqları gürçürələr bunu tələhər töhrək hesab edir.

Şeyxin üzən şəsənən sonrakı idarəviyyətindən o zaman üçün cox gecimə kimi səyliydi. Şair hor doqquq qəsəb-qarət gözələn Gonçon mühtiştən sakit zəmənən galocayı gözlədiyi vaxt, Dərbənd hakimini hodyyo-si olan qıçqən gözəli Afqā adlı konizi gəndəsətli Şeyxin həyatında dənya həyatının şirin möqəmləri yasdı. Bu xanım ona yeganə ovadı Məmmədiyə başlıdı.

Şeyx Nizamının məzəri. Çox tövəsfü kii, Zin Nüsrəvan imzasi ilə yazın müxbir şərimiyyəti məqsəbəsindən bora ilə bağlı toklıförlər çox koskin reaksiya verərək haqqardı "uşaq bağ-ças", makət, klub, kitabxana məsələ vəzivə-zina, bir feodal dövri şairi" üçün moxvəzət təkmayın mümkünsün olmasın yazu. Bi-fikiirlər heç şübhəsiz ki, xurşadın verilən göstərilişə xanım müxbir galomo abı Salman Mütənnazır qızının xatrılamaşına görə, o ilərə Mir Cəfər Bəyərov vo Cəfər Cabbarlı gə-cinin bir yarısı xoləvi gələr Şeyx Nizamının təmiz qobrının yeri gəstərmək üçün atanıma müraciət ediblər. Elə gələcək on birge yola çıxıblar, tapşırış yəriyən yətiriblər.

Şeyx Nizamının mağborası koramotli yet kimi homişə müqəddəs biliblər. İsgəndər Məmməsin "Tari-xələm arayı-Abbas" əsərində Gonçaya galokon Şah Abbas Nizamı Gonçovının mağborası yaxınlığında düz-

19 ↵

şərəf saldığı baroda qeydlər var (İsgondor boy Münçi "Tarixe-alomaraye-Abbası" ("Dünyanı bozoyan Abbasın tarixi") 2 cildə, tərcüməsi professor Şahin Fazılindir, II c.s. 1287 - 1297). Qeyd edək ki, 1015-ci hicri-qoməri ilində o, burada indi Şah Abbas məscidi kimi tanınan ibadətxanəni tikdirmiş və növbəti yürüşün Şamaxiya olacağını bildirmək üçün tikilmə zamanını maddi tarix olaraq "Kəlide-Şəmaxi" ("Şamaxının açarı") yazmışdır, bu əbəd hesabı ilə 1015 edir. Əbəd sistəmində 8 söz orob əlibasındakı 28 hərfin hamisini təkrar olmadan ohato edir. Hər hərfin rəqəm monası da var. 1 - 1000 rəqəmləri 1 - 10; 10 - 100; 100 - 1000 sistemi ilə tərtib olunur. Əlif 1, gəyn iso 1000 rəqəmli göstərir. "Kəlide-Şəmaxi" sözünü əbəd hesabı ilə hesablaşsaq, 1015 alır. Hicri tarixini Miladiyə çevirirəndə 1606-cı il edir (B.V. Çmyubul'skiy "Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока" Синхронистические таблицы и пояснения. "Наука", Москва 1964, с.140). Tarix düşürmə kimli "Kəlide-Şəmaxi" ifadəsi Ziya Nur ul-lahinin düberytisindəndir:

مَنْتْ خَدَى رَا كَهْ بِهِ أَقْبَالْ بَيْ نَوَالْ
مَلْكَهْ شَاهَ زَمِينْ وَدَرَخَى اَسْتْ
اَزْ بَسْ كَهْ نَصْرَتْ اَزْ بَيْ نَصْرَتْ هَمِيْ رَمَدْ
تَارِيْخْ فَطْحْ كَجَهْ كَلْ شَعَامَخِيْ اَسْتْ

(*Mennət Xoday-ra ke, be eqbale-bizaval,
Molke-sahe-zmino zaman dər doraxı ast.
Əz bas ke, nosrat az peye-nosrat həmi rasad
Tarixe-fəthe-Gənce "kəlide-Şəmaxi" ast.*)

Tərcüməsi:

*Əzəl təqdiriyə Rəbb ül-aləmin,
Zəmana sahının mülki çoxaldı.
Başverma tarixi Gəncə fəthinin
Şamaxı fəthinin açarı oldu.*

(Şahin Fazılın tərcüməsi)

Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülistani-İrəm" əsərində gəncəli imkanlı adamları qıcıqlandıracaq belə cümlələr yazıb: "Şeyx... Tuğrul ibn Arslan dövründə vəfat etmişdir. Gəncənin yaxınlığında gözəl bir türbəsi vardır. Xarabalığa üz tutmuş bu türbənin bəzi yerlərinə Qarabağda yaşayan qazaqlı Mirza Adigözəl indi təmir etdirib" (XIX yüzilliyin 40-ci illərində). (Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülistani-İrəm", farsca, "Elm", Bakı 1970 s.201; tərcüməsi Bakı, 2001, s.236)

Gəncə gimnaziyasının dil və ədəbiyyat müəllimi Mirza Məhəmməd Axundzadə, hələ avvəller də Şeyxin möqberəsi ilə bağlı camatla təbliğat aparır. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1908-ci il, 51-ci sayında Oskar Şmerlinqin bir karikatürəsi nəşr olunub. (Karikatürə M.M.Axundzadənin nəşri hazırlanan kitabından Şeyx Nizamının tanıtım məlumatı veriləndən sonra, "Şeyxin mezarını qoyunların ziyanatından qurtaraq" cümləsi yazılbı). Təbliğatın az təsirini gördüyü üçün, əməli işə keçir. O, 1909-cu ildə Şeyx Nizamının hayət və yaradıcılığı ilə bağlı müyəyyən sohv müddəələrlər "Şeyx Nizami" adlı kitabçanı, satılmışdan gələn gəlirlər Şeyxin mezarının bərpası üçün nəşr etmişdi. Vəsait işə bu işi görməyə yetərli olmur. Uzun illor çalışmalardan sonra, nəhayət ki, 1922-ci ildə Mirza Məhəmməd Axundzadə, tarixçi Cavad bay Rafibəyov, Mir Kazım Mir Süleymanzadə möqberənin təmiri üçün "Nizami komissiyası" yaradıb camaatdan iano toplantı işini təşkil etdilər. Xeyli vəsait toplandı. 1923-cü ildə Şah Abbas məscidinin qəşərindəki Avara bağ meydancasında qırmızı kərpicdən mozar hazırlanıb və mart ayında kühnə Gəncədə şairin mezarını qazrıb sümküllərini taxta tabutaya yığıb ora qatırdılar. Şeyx çox böyük ehtiramla dəfn edilmişdi, belə ki, kefənləri cosəd da, dördəyəqlı taxta tabu-

da şala bürünmüdüdü... Həmin parçadan nümuno Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin ekspozisiyásında nümayiş olunur. (Дж.Александрович Насыри "Гянджа и могила Низами" Известия Азербайджанского Археологического Комитета, вып. второй, Баку 1926, с. 20-25)

Azərbaycan Xalq Mətarif Komissarlığının Arxeoloji komitəsinin direktörələr sırası 26 avqust 1923-cü ildə "Gonca Arxeologiya cəmiyyətinin keçmiş üzvlərinə Şeyx Nizamının mozarmız icazəsiz açıb şəhərdə yeni yerdə dəfn etdiyi üçün şiddətli töhmət elan edilsin" - qərarını çıxardı. "Keçmiş üzvlər" söz bir laşmosından aydın olur ki, onlar cəmiyyətin tərkibindən xaric ediliblər.

Az sonra Şeyx Nizami Gonçoviyo müsəbitə dəyişdi, buna səbəb "ellər atası"nın onu "Azərbaycan şairi" adlandırmış oldu. M.Cəforovun gənclər üçün yazdığı "Klassiklərimi haqqında" adlı kitabçasında oxuyuruq: "Öz görüşləri və dahiyyə fikirləri etibarilə biza bu qədər yaxın olan Nizami bizim olmayıb kimin olmalıdır?

Nizamini gizli, qanlı ollor uzun müddət öz xalqından ayrılmışdı. Nizamini böyük Stalin öz xalqma qaytarmışdır.

Nizami bizimidir!" (Azərbaycan LKGİ MK Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı 1948, s.16).

7 oktyabr 1939-cu ildə də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Soveti İncəsənət işləri üzrə idarə Azərbaycan ədəbiyyatının dahi klassiki Nizami Gonçovinin Azərbaycan SSR-in paytaxtı Bakı şəhərində Mətbuat Evinin arxasındaki bağçada (Komunist və Hüsü Haciyev küçələrinin tini) qoyulacaq abidənin layihəsi üçün açıq Ümumittifaq müsabiqəsinin programı nəşr olundu. Müsabiqənin qarşısında duran məsələ "Dünya ədəbiyyatının dahi klassiki, XII yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsi, ölməz romantik poemalar mülliifi dahi humanist, feodal despotizmən qarşı mübariz, Azərbaycan xalqı poetik təfəkkürünün dahi Nizami Gonçovinin obrazını yaratmaqdı. 1 fevral 1940-ci il günorta saat 2-yodək çökəcək ümumittifaq müsabiqəsinin 10 nofardan ibarət münsiflər heytinə sadələr: T.Quliyev, T.Yaqubov, üzvlər: P.Q.Çayko, Rəsul Rza, Moskva Heykəltəraşlar İttifaqının nümayəndələrindən: heykəltəraş B.D.Korolyov, Ordenli heykəltəraş V.I.Muxina, yerli nümayəndələrdən: professor B.S.Sarkisov (mütəqəbir er manon olmamışdı), Ordenli memarlar S.A.Dadaşov, M.A.Useynov və münsiflər heytinin masul katibi memar Y.A.Naximov daxildi. Bir birinci mükafat 20 min, ikinci mükafat 10 min, üçüncü mükafat 5 min manat toynı edilmişdi". Birinci mükafata dahi heykəltəraşımız Feud Əbd ər-Rohmanovun işi layiq görüldü və uzun, 1418 gün çəkən (1941-1945) Voton mühərribosundan sonra, heykəlin (memarlar Mikail Hüseynov və Sadıq Dadaşov) 1949-cu ilin aprelində indiki yerində açılışı oldu. Sankt-Peterburq, Moskva, Dərbənd, Daşkənd, Kisiniov, Çeboksarı, Pekin, Roma və başqa şəhərlərdə heykəlləri qoyuldu.

Şeyxin şəhəri Yer kürəsinin fövqünə də çıxdı; yazıçılığın himayədarı hesab olunan Merkuri (Ütarid, Dəbər) soyxərəsində 71,5 dərəcə simal enliyi və 165 dərəcə şorq uzaqlığında yerləşən bir krater və 3770 nömrəli asteroid (kiçik planet) 18 noyabr 1997-ci il-dən Şeyxin adını daşıyır.

Şeyx Nizamının 800 və 850 illik yubileyi olacaq, Bakıda fars, Azərbaycan və rus dillərində ösərləri nəşr olundu, məqalələr möcəmənləri işq üzü gördü. 1940-50-ci illərdən günümüzdək Şeyx Nizami Gonçovinin hayatı və yaradıcılığını incoleyən azərbaycanlı tədqiqatçılarından bir çoxu adlarını elm tariximizə şərəflə yazdı.

Şeyx Nizami xalqın mənəvi sferasını dahiyanı istedad və böyük həssاشlıqla yaza bildiyi üçün həmişə xatırlanır, dünən də belə idi, bu gün də belədir, sabah da belə olacaq.